

УДК 371.134:785

ТЕОРЕТИЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА ДО ІНСТРУМЕНТАЛЬНО-ВИКОНАВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Гусейнова Л. В.

У статті розкриваються поняття та механізми управління, що необхідні для розуміння процесу формування готовності майбутнього вчителя музичного мистецтва до інструментально-виконавської діяльності. Аналізуються попередні наукові дослідження, які стосуються даної проблематики. Обґрунтовуються зміст готовності до інструментально-виконавської діяльності, її компонентна структура (мотиваційно-вольовий, когнітивно-аналітичний, креативний, ціннісно-орієнтаційний та операційний компоненти). Визначені критерії та показники сформованості досліджуваного феномену: наявність спонукальних мотивів навчально-виконавської діяльності, ступінь теоретичної підготовки, міра творчої спрямованості особистості, сформованість естетичних ціннісних орієнтацій, рівень технічної майстерності. Детермінуються концептуальні положення, що покладені в основу процесу формування готовності майбутнього вчителя музичного мистецтва. Пропонується дидактична модель формування готовності майбутніх учителів музики до інструментально-виконавської діяльності, яка складається з мети, основи, змісту, спеціальної методики формування та контролю за сформованістю готовності студентів. Підкреслюється, що рівень готовності залежить від ступеня інтеграції всіх структурних компонентів, розуміння важливості й необхідності майбутньої професійної, а саме інструментально-виконавської діяльності. Результативності формування готовності значною мірою сприятиме активізація творчих сил студентів, створення відповідного мотиваційного середовища та необхідних педагогічних умов: цілеспрямованого розвитку мотиваційної сфери та вольових якостей майбутніх учителів музичного мистецтва; формування виконавської культури як основи готовності до інструментально-виконавської діяльності; опори на метод виконавської активності.

Ключові слова: готовність до інструментально-виконавської діяльності, дидактична модель формування готовності, компонентна структура готовності, методика формування готовності до інструментально-виконавської діяльності, майбутній вчитель музичного мистецтва.

В статье раскрываются понятия и механизмы управления, необходимые для понимания процесса формирования готовности будущего учителя музыкального искусства к инструментально-исполнительской деятельности. Анализируются предыдущие научные исследования, касающиеся данной проблематики. Обосновываются содержание готовности к инструментально-исполнительской деятельности, ее компонентная структура. Определены критерии и показатели исследуемого феномена. Детерминируются концептуальные положения, которые положены в основу процесса формирования готовности будущего учителя музыкального искусства. Предлагается дидактическая модель формирования готовности будущих учителей музыки к инструментально-исполнительской деятельности, которая состоит из цели, основы, содержания, специальной методики формирования и контроля за сформированностью студентов.

Ключевые слова: готовность к инструментально-исполнительской деятельности, дидактическая модель формирования готовности, компонентная структура готовности, методика формирования готовности к инструментально-исполнительской деятельности, будущий учитель музыкального искусства.

The article runs about concepts and management mechanisms required for understanding of the process of preparedness formation of the future teacher of music art to the instrumental performance. The author suggests analysis of the topic-related scientific research and the concept of the instrumental performance activities and its

components (volition motivational, cognitive-analytical, creative, value orientational and operational components). The above mentioned criteria and indexes of the development of the researched phenomenon are: emergence of the motives for instrumental performance, level of theoretical background, level of personal creativity, level of aesthetic values, level of technical skills. The author determines conceptual notions that constitute fundamentals of the process of preparedness formation of the future teacher of music art, suggests the didactic model of the readiness formation of future teachers of music art to the instrumental performance which comprises goal, basics, content, special methods to form and control students' level of preparedness. The important emphasis is put on the level of integration of all structural components, understanding of importance and necessity of the future professional and instrumental performing activities. Efficiency of the preparedness formation to the great extend depends on the reinforcement of students' creative skills, development of the relevant motivational and teaching environments: targeted development of the motivational sphere and volitional skills of the future teachers of music art; development of the performing culture as a foundation of instrumental performance; emphasis in the method of performing activities.
Key words: *preparedness to instrumental performance, didactic model of formation of preparedness, component structure, methods to prepare for instrumental performance, future music art teacher.*

Докорінна зміна підходів до сучасного освітнього процесу ставить перед вищою школою складні завдання, що потребують нових технологій їх розв'язання, якіснішої підготовки фахівців, зокрема учителів музичного мистецтва, виховання нової генерації педагогів-музикантів ХХІ століття з високим рівнем освіченості та культури, здатних не тільки до творчої професійної самореалізації, а й спроможних залучити підростаюче покоління до глибокого пізнання й художнього спілкування з музичним мистецтвом.

Аналіз наукових досліджень, присвячених питанням виконавської підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва, виявив значущість проблеми формування готовності до інструментально-виконавської діяльності. Однак розробці методики формування цього феномену приділено недостатньо уваги, оскільки розглядаються здебільшого лише її окремі аспекти. Водночас формування готовності до інструментально-виконавської діяльності – це складний багатогранний процес, дослідження якого потребує постановки, вивчення та розв'язання цілої низки методологічних та конкретно-наукових проблем.

Метою статті є обґрунтувати поняття та з'ясувати механізми управління, що необхідні для розуміння процесу формування готовності майбутнього вчителя музичного мистецтва до інструментально-виконавської діяльності.

Накопичено значний науковий і фактичний матеріал, який безпосередньо чи опосередковано відбиває різноманітні грані проблеми формування готовності педагога-музиканта до майбутньої професійної діяльності (Е. Абдулін, О. Олексюк, Г. Падалка, О. Ростовський, О. Рудницька, О. Щолокова та ін.), зокрема інструментально-виконавської (Л. Арчажникова, Ю. Бай, Н. Біла, Р. Верхолаз, Н. Згурська, Є. Йоркіна, І. Мостова, В. Муцмахер, Г. Ципін, О. Щербініна, І. Юник та ін.).

Проблема готовності до певної діяльності широко висвітлюється у психолого-педагогічній літературі (А. Д. Гандюшкин, А. О. Деркач, М. І. Дяченко і Л. А. Кандилович, Г. С. Костюк, М. Д. Левітов, В. О. Моляко, А. Ф. Петренко, О. В. Проскура, А. Ц. Пуні, В. О. Сластьонін, В. І. Щербина та ін.). Структура готовності визначається як **психологічна готовність**, що передбачає свідоме ставлення до діяльності згідно з власними здібностями і можливостями; **практична готовність** – як потенційна можливість оволодіння системою професійних знань, умінь та навичок; **моральна готовність**, що ґрунтується на усвідомленні професії, на позитивному ставленні до майбутньої діяльності, на прагненні до максимального використання власних сил та можливостей у майбутній професійній діяльності. Вчені визначають готовність як активнодіючий стан особистості, що віддзеркалює зміст поставлених музично-освітніх завдань та умови їх виконання. Такими умовами вони вважають ступінь складності, новизну і проблемний характер цих завдань; обставини музичної

діяльності, особливості її стимуляції; мотивацію і прагнення до досягнення результату; самооцінку власних можливостей; емоційно-виконавський досвід; здатність до самоконтролю і саморегуляції стану готовності тощо.

Враховуючи багатогранність підходів до розв'язання проблеми формування готовності і відсутність єдності у трактуванні сутності цього багатоаспектного поняття, ми визначилися з основним змістом поняття "готовність до інструментально-виконавської діяльності". Якщо готовність до музично-педагогічної діяльності – це єдність спеціальних знань, музично-виконавських умінь та навичок з потребою до виконавської діяльності, що ґрунтується на зацікавленості й бажанні її здійснити, то *готовність студентів до інструментально-виконавської діяльності* ми розуміємо як *домінантний стан особистості, який характеризується позитивною установкою на інструментально-виконавську діяльність, загальною та спеціальною освіченістю, виконавською культурою і виконавськими якостями, що продуктивно реалізуються в цій активній діяльності.*

Науковий аналіз готовності до інструментально-виконавської діяльності передбачає розгляд її як складного інтегративного особистісного утворення, що виникає в єдності різноманітних властивостей, відносин і характеризує вибіркочку прогнозуючу активність при підготовці та включенні особистості до діяльності. Вона є результатом певного досвіду людини, що ґрунтується на позитивному ставленні до діяльності, усвідомленні її мотивів і потреб, що у сукупності визначають її результативність. Багатовекторний спектр розуміння цього складного поняття, його компонентної структури дозволив виокремити основні компоненти готовності до інструментально-виконавської діяльності, а саме: мотиваційно-вольовий, когнітивно-аналітичний, креативний, ціннісно-орієнтаційний та операційний. Такий підхід дозволяє виявити взаємозв'язок та взаємозалежність цих структурних компонентів готовності й є важливою методологічно-концептуальною позицією для аналізу цього феномену і керування процесом його формування.

Мотиваційно-вольовий компонент включає стійку зацікавленість майбутньою професією; розвиток мотиваційної сфери, що формує установку на інструментально-виконавську діяльність; управління вольовою сферою, котра ґрунтується на мотивації й коригує діяльнісне ставлення до навчання.

Когнітивно-аналітичний компонент визначається необхідністю накопичення системних теоретичних знань, категоріально-понятійного фонду; розвитком аналітичного та активізаційного виконавського мислення з усіма його виявами в єдності з професійно необхідними якостями, що свідчать про придатність до інструментально-виконавської діяльності, забезпечують самореалізацію у ній.

Креативний компонент складає розвиток художньо-творчих умінь (музично-виконавських, імпровізаційних), які у свою чергу формують професійно важливі якості – емпатію, артистизм, рефлексію, самостійність, творчу активність, ініціативність.

Ціннісно-орієнтаційний компонент зумовлює необхідне формування рефлексивних нормативно-регулятивних механізмів (ціннісних орієнтацій, смаків, ідеалів) оцінної діяльності, яка ґрунтується на прийнятій у суспільстві системі цінностей і соціальному досвіді.

Операційний компонент акумулює застосування технологічного арсеналу, оперування набутими знаннями та уміннями, використання раціональних технологічних прийомів у процесі роботи над твором і в процесі його виконання.

На основі аналізу змісту детермінованих компонентів визначені критерії та показники сформованості досліджуваного феномену. Умовне виділення означених компонентів дало змогу виявити динаміку формування готовності до інструментально-виконавської діяльності та ефективно коригувати цей процес.

На нашу думку, такими критеріями виступають: **наявність спонукальних мотивів навчально-виконавської діяльності, ступінь теоретичної підготовки, міра творчої спрямованості особистості, сформованість естетичних ціннісних орієнтацій, рівень технічної майстерності.**

Під **наявністю спонукальних мотивів навчально-виконавської діяльності** (мотиваційно-вольовий компонент) ми розуміємо різноманітні установки особистості, що зумовлюють цю діяльність. Це інтереси (об'єктивно зумовлений мотив діяльності особистості, спрямованої на задоволення певних потреб),

переконання (основна настанова, тверда впевненість, що ґрунтується на міцних знаннях, які, тісно переплітаючись з волею, і становлять зміст мотивів діяльності), спонуки, потреби (стан, що виражає необхідність у чомусь). Відомо, що діяльності без мотиву не буває, а невмотивована діяльність – це діяльність з суб'єктивно чи об'єктивно прихованим мотивом (О. Леонтьєв). Отже, мотивація має вирішальне значення, що й зумовило обрання спрямованості спонукальних мотивів навчально-виконавської діяльності одним з критеріїв діагностування готовності до інструментально-виконавської діяльності. Показниками цього критерію виступають: інтерес до інструментально-виконавської діяльності; розвиненість потреби у виконавській діяльності; виконавська воля; наполегливість і відповідальність у прагненні до оволодіння музичним інструментом; педагогічна спрямованість навчально-виконавської діяльності.

Розгляд **ступеня теоретичної підготовки** (когнітивно-аналітичний компонент) як наступного критерію зумовлюється особливістю інструментально-виконавської діяльності, її реальною багатомірністю. Це вимагає вирішення багатьох завдань, пов'язаних з музичним виконавством, усвідомленням виражальних можливостей різноманітних елементів музичної мови; відзначається наявністю власних асоціативних зв'язків, уявлень, теоретичних знань у царині виконавського мистецтва і на цьому ґрунті заглибленням виконавця у художній зміст твору. Відомо, що система знань студента є результатом навчання і має три рівні: загальнотеоретичний (знання, які виходять за рамки конкретного предмета вивчення і дають можливість розширити й поглибити предметні знання); конкретно теоретичний (знання з конкретного предмета); практичний (змістом якого є знання щодо способів і механізмів дій у різних видах діяльності, розуміння їхньої структури). Гнучке використання системних теоретичних знань неможливе без розвинутого виконавського мислення з усіма його виявами в єдності з професійно необхідними якостями, що визначають придатність до інструментально-виконавської діяльності та забезпечують самореалізацію у ній. Ця якісна характеристика сформованості готовності до інструментально-виконавської діяльності виявляється у розгляді музично-виконавських об'єктів і процесів у їх цілісності (осягнення масштабно-синтаксичних одиниць – мотиву, фрази, речення, періоду на рівні музичної форми, тобто їх ієрархічного підпорядкування загальній драматургії), відповідності теоретичної моделі виконання її акустичному відтворенню. Вона ґрунтується на творчому аналітичному процесі (усвідомлення виконавцем окремих мотивів та інтонацій на ґрунті розкриття їх семантичного значення; переведення семантичної конкретизації у художнє узагальнення; оформлення певного драматургічного задуму). До цього критерію ми віднесли такі показники: системність, достатність і гнучкість знань щодо історико-теоретичних основ інструментального виконавства і методики опрацювання музичних творів; розуміння стильових і жанрових особливостей твору; змістовність і переконливість аналізу музичного твору; точність відтворення тексту музичного твору; обізнаність у нормах виконавського мистецтва.

Враховуючи творчу природу виконавського мистецтва, спрямованого на аудиторію, наступним критерієм ми визначили **міру творчої спрямованості особистості** (креативний компонент). Музикант, відтворюючи художній зміст твору, наповнює процес виконання власними почуттями, переосмислює авторську інформацію і трансформує її згідно з власними розумінням, а тому повинен мати здатність до творчого спілкування з музичним мистецтвом. Артистична сфера передбачає яскравість почуттів, що ґрунтуються на багатстві асоціацій та мобільності виконавської реакції, скерованість психологічного стану виконавця у потрібному емоційному напрямку. Показниками цього критерію ми визначили: розвиненість емоційно-артистичної сфери виконавця; самостійність і оригінальність виконавської інтерпретації; здатність до сценічного перевтілення; розвиненість образного мислення; творчу ініціативу.

Наступний критерій діагностування готовності до інструментально-виконавської діяльності – **сформованість естетичних ціннісних орієнтацій** (ціннісно-орієнтаційний компонент). Вони виявляються в індивідуальних уподобаннях студента та вибіркового ставленні до музичних творів, що вивчаються й виконуються, і залежать від рівня засвоєння студентом соціального досвіду і

прийнятої в суспільстві системи цінностей. Особистісний аспект ціннісних уявлень, що проектується в оцінні судження, виявляється в уміннях обґрунтувати власну виконавську концепцію; усвідомити позитивну чи негативну оцінку власних виконавських дій. Оцінна діяльність студента у цьому разі спрямована не лише на засвоєння та усвідомлення об'єктивно-змістовної сторони об'єкта чи предмета, а й на оцінювання його властивостей, задоволення власних потреб та інтересів у реалізації цієї діяльності. Слухання різних інтерпретацій твору, демонструючи можливість існування різних виконавських тлумачень, сприятиме пошуку оптимальної інтерпретації твору, вияву власних оцінних суджень, усвідомленню ставлення до музичного твору. В результаті оцінної діяльності відбувається формування ціннісних орієнтацій. Цей критерій характеризується такими показниками: художньо-естетичні смаки та ідеали; музичні уподобання; судження і оцінки музичних явищ; виконавська рефлексія; виявлення власного ставлення до музичного твору.

Рівень технічної майстерності (операційний компонент) дозволяє визначити, якою мірою виявляється структурна визначеність музичного твору, що виконується; відбувається оперування набутими фаховими знаннями та уміннями, знаходження раціональних технологічних прийомів у процесі роботи над твором і в процесі виконання, застосування політембровості, технологічного арсеналу. Показниками технічної майстерності виступають: інтонаційна виразність та гнучкість виконання; технічність виконання; стабільність виконання; сценічна свобода та художня доцільність використання виконавських прийомів; виконавський досвід.

На основі виділених критеріїв та їх показників нами розроблена гіпотетична модель рівнів сформованості готовності майбутнього учителя музики до інструментально-виконавської діяльності: виконавської індіферентності (*низький*), виконавської грамотності (*середній*), виконавської компетентності (*достатній*), виконавського професіоналізму.

В основу процесу формування готовності майбутнього вчителя музичного мистецтва були покладені такі концептуальні положення:

✓ формування готовності до інструментально-виконавської діяльності передбачає передачу знань і умінь інтелектуальної та практичної діяльності, формування прийомів творчої діяльності, загальнонаукову і загальнокультурну підготовку. Тому цей процес не спонтанне, а кероване явище, в якому об'єктивні й суб'єктивні чинники знаходяться у нерозривній єдності;

✓ процес формування готовності до інструментально-виконавської діяльності має бути цілісним, тобто між дисциплінами, які забезпечують інструментально-виконавську підготовку, повинні існувати дієві інтерактивні зв'язки;

✓ готовність до інструментально-виконавської діяльності як стійка характеристика особистості забезпечується продуктивною реалізацією набутих виконавських знань та умінь в цій діяльності.

Також нами обґрунтована *дидактична модель* процесу формування готовності до інструментально-виконавської діяльності. Як відомо, модель – це речова, знакова або уявна система, що відтворює, імітує чи відображає принципи внутрішньої організації або функціонування, ті чи інші властивості досліджуваного об'єкта (оригіналу), безпосереднє вивчення якого через певні причини неможливе чи ускладнене, і яка може змінити цей об'єкт у пізнавальному процесі з метою одержання нової інформації про нього [2, с. 304].

Модель процесу формування готовності до інструментально-виконавської діяльності включає визначення *мети, завдань, змісту* інструментально-виконавської підготовки, *форм і методів* організації навчально-виконавської діяльності та здійснення контролю за її ефективністю. Необхідність удосконалення усталеної дидактичної моделі зумовлена недостатньою ефективністю навчального процесу, в якому формування саме готовності майбутнього вчителя музичного мистецтва до інструментально-виконавської діяльності як цілісного явища нерідко відступає на другий план.

• **Мета** формування готовності майбутнього вчителя музичного мистецтва до інструментально-виконавської діяльності полягає у розвитку інтегруючої здатності особистості музиканта-педагога до осмислення, переживання й інтерпретації музичного твору, його виконавського втілення.

• Виходячи з цього, **основою** готовності до інструментально-виконавської діяльності є виконавська культура студента, яка формується в процесі його інструментально-виконавської підготовки.

• **Завданнями** інструментально-виконавської підготовки визначено: художньо-виконавський розвиток студента шляхом засвоєння ним загальних закономірностей музичного виконавства, методів та прийомів роботи з творами; формування інструментально-виконавської майстерності майбутніх учителів; виховання їх творчих та вольових виконавських якостей; оволодіння різноманітним за жанром та стилем художнім репертуаром; виховання навичок самостійної роботи над музичними творами.

Детерміновані завдання зумовлюють *зміст інструментально-виконавської підготовки*, який охоплює: систему знань щодо музичного мистецтва та видів музично-виконавської діяльності; досвід емоційно-ціннісного ставлення особистості до дійсності, втіленої у творах музичного мистецтва; художньо-творчу пошукову діяльність щодо вирішення виконавських технологічних проблем; формування нових способів діяльності на основі вже відомих, що потребують самостійного перетворення раніше засвоєних знань і умінь; накопичення різноманітного за жанром та стилем художнього репертуару.

Організація навчально-виконавської діяльності повинна забезпечити оптимальне функціонування процесу інструментально-виконавської підготовки і передбачає використання сукупності усталених і нетрадиційних форм індивідуальної роботи (пропедевтичний курс, самостійне освоєння нового музичного матеріалу, різноманітні форми залучення студентів до творчого музикування, виконання самостійно вивчених творів, п'єс повторного репертуару, створення ситуацій активної пошукової діяльності, інтегрованого навчання). Це означає, що одна й та сама форма навчання (індивідуальне заняття) може мати різноманітну модифікацію і структуру залежно від завдань і методів навчальної роботи, що використовуються викладачем.

Зумовлена специфікою виконавської підготовки така організаційна форма, як індивідуальне заняття, що історично склалася у процесі навчання гри на музичному інструменті, створює необхідні умови для особистісно зорієнтованого підходу до кожного студента, дозволяє диференціювати завдання та методи роботи у кожному конкретному випадку, а тому цілеспрямовано розвивати творчу активність, самостійність, виконавське мислення студента; передбачає наявність як теоретичного, так і практичного компонентів. Звідси впливає специфічна методика навчання, яка поєднує методи передачі, сприймання й засвоєння знань із методами їх застосування й закріплення на практиці (напрацювання вмій та навичок). Їх сутність, разом зі змістом формування готовності до інструментально-виконавської діяльності, утворює відповідну методику, ефективність якої оцінюється результатами реалізації поставлених завдань.

Практика показує, що успішність формування готовності майбутнього вчителя музики до інструментально-виконавської діяльності залежить передусім від методичного забезпечення навчального процесу. Викладач повинен володіти варіативною методикою і обирати найдоцільніші методи для вирішення конкретних завдань.

• Дидактичною моделлю було передбачено формування готовності студентів до інструментально-виконавської діяльності за такими принципами добору методик навчання: довершення навчальної дії виховною, урізноманітнення видів і форм діяльності, залежності розвитку особистісних якостей від створення педагогічних ситуацій, емоційної насиченості навчально-виховного процесу, спонукування до творчого самовираження (О. Рудницька) [1], а також поступовості в ході спеціально організованої навчальної роботи.

• Розроблена нами дидактична модель формування готовності до інструментально-виконавської діяльності включає такі **методи**: словесні (пояснення, розмірковування, діалог); практичні (порівняння, зіставлення, асоціацій, аналізу й синтезу та диференціації окремих елементів, метод демонстрації – виконавський показ музичного твору); проблемно-пошукові (створення проблемних ситуацій, активної пошукової діяльності, інтегрований метод альтернативного пошуку

конструктивно-технологічних рішень); індуктивні (метод інтегрованого навчання, метод моделювання); самостійної роботи. Інтегрованим методом навчання у даному контексті виступив метод *активізації виконавської практики*, суттю якого є методичне забезпечення активної навчально-виконавської діяльності на основі означених методів.

Відповідно до цього нами було запропоновано спеціальну методику, що передбачала цілеспрямований розвиток компонентів готовності до інструментально-виконавської діяльності.

• **Контроль** за сформованістю готовності студентів до інструментально-виконавської діяльності здійснювався за результатами поточного, підсумкового та відстроченого оцінювання знань та умінь.

Загалом внесені зміни, що удосконалюють усталену дидактичну модель інструментально-виконавської підготовки майбутнього вчителя, полягали у спрямованості цього процесу на формування готовності до інструментально-виконавської діяльності; у визначенні її сутнісної основи – виконавської культури, що формується в активній навчально-виконавській діяльності; у набутті усвідомленого позитивного ставлення до інструментально-виконавської діяльності та стійкої потреби у ній; в опорі на метод альтернативного пошуку конструктивно-технологічних рішень і метод активізації виконавської практики.

Отже, ефективність формування готовності до інструментально-виконавської діяльності у майбутніх учителів музичного мистецтва залежить від розуміння її як складного особистісного утворення, що включає позитивну установку на інструментально-виконавську діяльність; загальну та спеціальну освіченість; виконавську культуру; багаторівневу структуру виконавських якостей та активну і продуктивну реалізацію набутих виконавських знань і умінь. Рівень готовності залежить від ступеня інтеграції всіх структурних компонентів, розуміння важливості й необхідності майбутньої професійної, а саме інструментально-виконавської діяльності. Результативності формування готовності значною мірою сприятиме активізація творчих сил студентів, створення відповідного мотиваційного середовища та необхідних педагогічних умов: цілеспрямованого розвитку мотиваційної сфери та вольових якостей майбутніх учителів музичного мистецтва; формування виконавської культури як основи готовності до інструментально-виконавської діяльності; опори на метод виконавської активності.

Література

1. Рудницька О. П. Музика і культура особистості: проблеми сучасної педагогічної освіти : навч. посібник / О. П. Рудницька. – К. : ІЗМН, 1998. – 248 с.
2. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – 2-ге вид., перероб., доповн. – К. : УРЕ, 1986. – 800 с.